

УДК 37.037

DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2024-108-1-293-313>

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ

М. М. Чурсін

ORCID 0000-0003-2445-6232

Г. П. Шевченко

ORCID 0000-0002-3438-2858

Т. Л. Антоненко

ORCID 0000-0001-7588-382X

В статті розглядається поняття духовності, яке залишається актуальним, попри прогрес технологій, зокрема інформаційних. Вивченню цього поняття може сприяти поява низки нових пізнавальних засобів у науці, зокрема, кібернетики, теорії систем, теорії комунікацій, синергетики і навіть теорії інформації у її класичних і семантичних концепціях.

Виділяються кілька напрямів (і відповідних методів) у дослідженні духовності, пов'язаних, зокрема, з поступовим переходом у розумінні духовності від віри в Бога до примату «всесвітньої Свідомості», до раціональної свідомості, до інтелекту; із утвердженням інтелекту як властивості всього людства чи певної групи людей; з редукціонізмом, прагненням уявити феномени свідомості й духовності як щаблі еволюції мозку людини, біологічних і хімічних основ поведінки, які є у примітивних видів, навіть вивести їх із властивостей елементарних частинок і закономірностей мікросвіту, тобто формування фізичного фундаменту духовності.

Специфічною проблемою у цьому виступає узасальнення результатів вивчення духовності методами різних наук та формування загального її розуміння.

Доводиться, що прагнення до редукції, формалізації, наукової строгості та однозначності в перерахованих напрямках не призводить до розкриття поняття духовності: уточнення механізмів її досягнення (аж до молекулярних, комунікаційних, програмних системних моделей) супроводжується втратою інтуїтивно сприйманої сутності духовності. Наголошується на перспективності інформаційного підходу у дослідженні духовності з урахуванням її нематеріальної природи.

Об'єктивні проблеми формування узагальнення результатів у дослідженні духовності знаходять пояснення у межах концепції ієрархії контекстів, представленої Г. Бейтсоном. Виходячи з неї, відносини між повідомленням та його контекстом мають не логічну, а комунікативну природу. Звідси сутність духовності може бути розкрито шляхом редуції.

***Ключові слова:** духовність, методологія дослідження, релігія, Бог, загальне благо, свідомість, інтелект, колективний інтелект, підсвідомість, чуттєве пізнання, еволюція, редуціонізм, цілісність, фізичні основи, інформаційний підхід, ієрархія контекстів.*

Постановка проблеми у загальному виді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Поняття духовності, незважаючи на запаморочливий прогрес технологій, у тому числі й насамперед інформаційних, продовжує залишатися актуальним. Безперечним фактом є те, що інформаційні технології є найпотужнішим на сьогодні фактором, що перетворює світ навколо нас, проте успіхи теорії інформації (і ширше – інформаційних уявлень) у поясненні цього світу є не досить успішними. Більше того, у пізнанні людством світу і свого місця в ньому поняття духовності залучається, ймовірно, так само часто, як і наукові поняття, які масово з'являються в процесі розвитку технологій. І це змушує знову і знову звертатися до вивчення духовності.

Ще одним мотивом розгляду духовності виступає поява нових пізнавальних засобів у науці, які є потенційно конструктивними у її вивченні. Їх надають, зокрема, кібернетика, теорія систем, теорія комунікацій, синергетика, а також теорія інформації в її класичних та семантичних концепціях, та низка інших галузей науки.

Можливо, найбільш загальною проблемою у вивченні феномену духовності є ефективне поєднання можливостей та досягнень окремих наукових напрямів. Таке об'єднання не може бути сформоване у межах окремої науки, що за рівнем спільності найближче до філософії, хоча й її методологічний апарат наразі повинен якимось переконливим чином переплітатися з методологією інших наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковане вирішення даної проблеми і на які спираються автори. Поняття духовності так чи інакше стосується величезної кількості досліджень, часто навіть без прямої згадки. Тому перерахування навіть найістотніших публікацій, тим паче їх аналіз, наразі неможливо. У «прямих» дослідженнях духовності не можна залишити без уваги внесок М. О. Бердяєва, який описував поняття духовності з традиційних релігійно-філософських позицій. В останні десятиліття це поняття активно обговорюється вченими

різних галузей знання – від фізики елементарних частин та кібернетики до психології та соціології. Ця робота спирається також на дослідження Ю. О. Шрейдера, Е. П. Семенюка, Ю. Н. Харарі, які обґрунтовують так чи інакше місце духовності в людському суспільстві, свідомості та пізнанні людиною світу; Д. Чопра та Л. Млодінова, які обговорюють духовність у контексті протистоянь релігійних та наукових уявлень, а також холістичного та редукціоністського підходів, С. Сломана, що розкриває колективну природу людських знань; Д. Гудхарта, що описує тенденцію гуманітаризації інтелекту в інформаційному суспільстві, У. Арнца, що розкриває нетривіальність відносин мікросвіту та свідомості, а також Г. Бейтсона, що окреслив комунікативну концепцію взаємодії між контекстами.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Незважаючи на широкий фронт (вздовж практично всіх основних наук) спроб визначити поняття духовності, відчувається брак робіт, присвячених структуризації напрямів досліджень, що створюють загальну картину. Зрозуміло, що без наявності такої картини важко оцінювати ефективність того чи іншого методу дослідження духовності.

Мета статті – розгляд методологічних аспектів вивчення проблеми духовності, спроба структуризації напрямів та використання різних методів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Такі поняття, як «духовне життя», «духовний світ», «духовна цінність» у першому наближенні доступні кожному. Їхній розхожий зміст очевидний, оскільки генетично наочно пов'язаний із духом (та ще з душею людини). Але в тому й проблема: пояснення цих двох феноменів, як відомо, насправді – складне філософсько-світоглядне завдання (Семенюк, 2008).

Найзагальніше зауваження щодо поняття духовності полягає в тому, що характер підходів до його пояснення прямо пов'язаний із загальним розвитком пізнання в останні століття, насамперед із переходом від домінування у цьому релігійних уявлень до прагнення використати наукові принципи та методи пояснення. І слід визнати, що в науці було сформовано потужні методи та засоби досліджень, ефективність яких підтвердилася практикою, насамперед у сфері технологій. Це стосується як природничих наук, так і нових, синтетичних, як кібернетика, інформатика, синергетика, теорія комунікацій, теорія систем.

У багатьох галузях знань сформувалось своє бачення духовності, які заслуговують на увагу в загальній картині її дослідження. Ю.О. Шрейдер порівнює дослідників духовності зі спостерігачами, що бачать тільки частку одного предмету і, узагальнюючи його особливості, стикаються зі складною методологічною проблемою. Один із аспектів складності в даному випадку

полягає в тому, що інтеграції підлягають зовсім різні за характером уявлення: від нечітких та неформалізованих релігійних тез до математичних викладок.

Особливе місце в дослідженні духовності займають інформаційні уявлення, що отримали розвиток в останні приблизно 70 років. Справа в тому, що духовність, не будучи принаймні у доступному кожному спостереженні матеріальним утворенням, тепер може бути визначена як феномен комунікаційно-інформаційної природи.

У пізнанні духовності є суттєві відповіді на такі взаємопов'язані питання:

1. Що таке духовність (яка її сутність)?

2. Що робить духовність у людському суспільстві (які функції духовності)?

3. Як «працює» духовність (як реалізуються її функції)?

Дослідження, причетні до пояснення феномена духовності, розвивалися за кількома напрямками. Одне, зокрема, пов'язано з поступовим переходом у розумінні духовності від віри до раціональної свідомості, до інтелекту, інше – із утвердженням інтелекту як властивості всього людства чи певної групи людей; ще одне – з редукціонізмом, прагненням вивести феномени свідомості та духовності із властивостей елементарних частинок та закономірностей мікросвіту, тобто формуванням фізичного фундаменту духовності тощо.

Найважливішою формою духовного життя останніх тисячоліть була релігія. «Її цінності, – зазначає Е. П. Семенюк, – були (і загалом для світу, і сьогодні залишаються) настільки значущими, що й саме поняття духовності найчастіше співвідноситься саме з областю релігійних вірувань. Особлива сила релігійної ідеології, безумовно, у цьому, що вона дарує віруючим перспективу вічного духовного життя, безсмертя душі, а то й тіла» (Семенюк, 2008, с. 6). Дійсно, іноді Бога називають Абсолютом, пов'язуючи з цим абсолютні (нескінченні, неперевренені) і бажані сутності: абсолютну істину, благодать, вічне життя.

Звернемося до пояснення духовності М. О. Бердяєвим, одним із найбільш послідовних та переконливих релігійних філософів. Метод, яким він користувався, можна було б охарактеризувати як формування розуміння духовності на перетині багатьох вельми загальних, нечітких, часто лише інтуїтивно осягнених понять, пов'язаних із чуттєвим досвідом людства. Він визначав такі ознаки духу: смисл, цінність, свобода, творча активність, любов, звернення до вищого божественного світу і єднання з ним. Але слід визнати, що вивчення духовності з позицій науки якраз і є прагненням до

розуміння духовності на основі методу «раціональної дискусії», за словами Т. Куна.

Раціональна дискусія про предмет, що не розуміється раціонально, – ось парадоксальна позиція, яку доводиться приймати у дослідженні духовності.

Духовність, згідно з М. О. Бердяєвим, приводить людину до Бога. Його розуміння духовності пов'язане з відходом і від буття, і понять. Духовність, на його думку, це найвища цінність і досягнення в людині. Саме Дух надає сенс дійсності. Використаний філософом спосіб опису духовності сприймається як формування деякого багатовимірного простору з нечіткими координатами, у яких задається нечіткий опис сутності духовності. Так, до вже згаданих координат додаються нові й нові: Істина, духовна цілісність, раціоналізм-ірраціоналізм, боголюдське пізнання, просвітлення. М. О. Бердяєв вказує на одну з найважливіших функцій духовності – пізнання Істини. Тим самим проявляється ще один метод філософа – опис сутності через її функцію. Він розглядає також комунікативну функцію духовності, що поєднує людину з космосом, з іншими людьми, що в свою чергу створює цілісність людства. Все, що може наповнювати і становити цю цілісність, М. О. Бердяєв пов'язує з Богом, залишаючи цей зв'язок, який розуміється (або, швидше, приймається) на інтуїтивному рівні.

Але такий метод пояснення явно не задовольняє сучасну науку, що прагне знання максимально формалізованого, однозначного і об'єктивного. Це призводить до появи інших методологічних платформ у пізнанні духовності. Тому «Найголовніше зараз – перейти від сприйняття Бога як зовнішньої сили до сприйняття Бога як внутрішнього досвіду, від релігії до духовності» (Чопра, Mlodinow, 2011, р. 269).

Відхід від божественного походження духовності здійснюється підпорядкуванням духовності свідомості, що сприймається як «приземлене» поняття та легше входить у сферу компетенції науки. Тоді питання щодо природи духовності відсувається до питання свідомості і ще далі – знання.

Як вважає Д. Чопра, «важливо від початку сказати, що духовність не тотожна релігії. Духовність не тотожна навіть вірі в Бога. Можливо, традиційні релігії і дискредитували себе, але не духовність» (там само, с. 12), «... провал релігії не значить провал її глибшого джерела — духовності» (там само, с. 17). Таким чином, духовність відокремлюється від релігії, не втрачаючи при цьому свого значення в суспільстві: «...продиктовані духовністю очікування щодо майбутнього – сповненого мудрості, свободи та звершень – анітрохи не змінилися із занепадом релігійної віри. Реальність залишається реальністю. Вона єдина і безперервна» (там само, с. 17). Таким

чином, «Духовність відкрита як для глибоко релігійних людей, так і нерелігійних (включаючи вчених)» (Chopra, Mlodinow, 2011, с. 275).

Звідси концептуальна основа дослідження духовності будується на вивченні відносин розуму з космосом. Так, «Духовна гіпотеза, висунута тисячі років тому, складається із трьох частин:

1. Існує певна незрима реальність, що є джерелом всіх видимих речей.
2. Ця незрима реальність може бути пізнана за допомогою нашої свідомості.
3. Розум, творчий потенціал і прагнення порядку спочатку вплетені у структуру космосу» (там само, с. 15).

І найзагальнішим поняттям у подібному підході виступає вже не Бог, а Космос. За всієї його нескінченності і складності він не потребує, подібно до Бога, атрибута дива. «Духовність же не потребує чудес, щоб пояснити існування життя, – досить просто відмовитися від ідеї, що Всесвіт спочатку був мертвим» (там само, с. 90).

Тобто замість ідеї Бога пропонується «просто» ідея живого Всесвіту. Природним наслідком цієї ідеї є абсолютизація свідомості. «З'ясувати, чи має Всесвіт свідомість, набагато важливіше, ніж дізнатися про природу гравітації» (там само, с. 89). І знову спливає основне питання філософії про первинність матерії чи свідомості, у новітній інтерпретації – питання інформації (чи виступає вона властивістю лише живої матерії чи матерії взагалі). У наведеному підході духовність розкривається не у протиставленні матеріального й ідеального, але у протиставленні Бога і Розуму: «Тим часом не потрібен і Бог. Досить припустити, що свідомість є невід'ємним аспектом самої світобудови. Якщо ми допускаємо це, тоді будь-які спостерігачі – чи то божества, люди, чи будь-хто – є лише проявами вселенської самосвідомості. Їх поєднує загальний статус – кожен бере участь у створенні світу. У духовності є чудова можливість врятувати науку від сліпої і безглуздої світобудови – досить просто дозволити свідомим істотам стати учасниками розумного Всесвіту» (там само, с. 53). Тобто духовність протиставляється безглуздості світобудови, чи вбираючи у себе науку, чи задаючи їй якісь принципові основи, методологічні установки, являючи собою додаткову до науки сутність. Як пояснює Д. Чопра, «Духовність повертає мету та сенс на їхнє законне місце в серце еволюції» (там само, с. 171). «Духовне життя цілком спрямовано на розвиток сенсу, і стверджую, що лише наука на цей проєкт неспроможна» (там само, с. 231).

Введення на розгляд духовності ще однієї координати – категорії сенсу (яка, зауважимо, як така є предмет дискусії) – не стільки проясняє зміст поняття, скільки зміщує акцент у його дослідженні. Саме тепер сенс знаходить місце «в серці еволюції», пов'язуючи таким чином і поняття

духовності вже не з Богом, а з еволюцією живого в дарвінівському її розумінні. І тоді духовність виявляється «зануреною» у біологічний контекст, контекст виживання біологічного виду, в якому інтереси окремого організму підпорядковуються інтересам виживання виду. Так, наприклад, «Бджола жертвує собою, коли є найвища мета: врятувати життя цілого ціною смерті якихось частин. Принцип, який каже, що ціле важливіше частин, застосуємо і до всієї нашої планети. Єдиний спосіб пояснити самопожертву полягає в тому, щоб запровадити той самий елемент, проти якого так уперто заперечують матеріалісти, — свідомість. Посилання на нерозумні механізми, вважає Д. Чопра, завжди будуть недостатні для пояснення того, як розвивається та процвітає життя. ... Всюди у природі живі організми постійно роблять свідомий вибір» (Чопра, Młodinow, 2011, с. 167-168). Останні твердження запрошують до полеміки, по-перше, щодо ролі свідомого та несвідомого у виборі живих організмів, а по-друге, щодо «нерозумності механізмів» розвитку життя. Чи розумний природний відбір? Як відомо, вченими сформульовано «антропний принцип» - принцип світоустрою – жива матерія призводить до людського рівня розвитку. Однак цей принцип зовсім не заважає людині співіснувати з черепахами та комахами. Проте, вважає Д. Чопра, «За межами дарвінізму є більш перспективний погляд на життя на нашій планеті — концепція про розумні контури зворотного зв'язку. Такий зворотний зв'язок не бездумний — за ним стоїть мета, бажання та намір» (там само, с. 170). Цікавим тут є залучення кібернетичного апарату, що є дуже показовим у сучасному дослідженні духовності. Але звідки має виходити мета? М. О. Бердяєв так чи інакше пов'язував би її з Богом. Однак у цьому випадку мається на увазі, очевидно, «всесвітній розум», Богові протиставлений: «Якщо ми хочемо еволюціонувати таким чином, щоб перерости свої найгірші пориви, є лише один шлях: орієнтуватися на найвищу мету, засновану на загальному блазі. Релігія намагалася дати нам таку вищу мету у Богові, але що ж ми бачимо?

Священні війни, насильство в сектах, тероризм... мабуть, Бог теж служить руйнуванню. Тому нашою останньою надією є духовність – стрижневий корінь релігій. Вона свідчить про можливість еволюції свідомості» (там само, с. 172). З наведеного виходить, зокрема, те, що пріоритетом залишається загальне благо як найвища мета еволюції, однак і те, що релігія виводиться з духовності, а не навпаки.

«У чому Дарвін помилявся, – вказує Д. Чопра, – то це у своєму баченні еволюції як нерозумного механізму. Духовність бачить у ній інструмент осмисленого поліпшення життя за допомогою вищої свідомості. Прокиньтесь та еволюціонуйте!» (там само, с. 164).

Але духовність, як зазначалося, протиставляється і науці, а заодно і раціональному мисленню, асоціюючись із цілком звичними неформальними поняттями чуттєвого сприйняття світу: «Треба бути перед собою: світ, цілком керований наукою, був би пеклом на землі. Вірність раціональному мисленню цілком доречно в лабораторії, але як тільки наука береться дискредитувати віру, пристрасть, кохання, вільну волю, уяву, емоції та наше Вище «Я», стверджуючи, що все це – ілюзорні породження мозку, нам потрібно, не зволікаючи, об'єднуватися для порятунку всіх цих цінностей» (Chopra, Mlodinow, 2011, с. 314-315). Залишається визначити, що таке «вища свідомість», Вище «Я», які виводяться за межі раціонального мислення.

Наведене дозволяє зробити такий висновок: метод дослідження духовності, що спирається на свідомість, яка є властивістю Космосу, дає можливість залучити до цього наукові аргументи і підходи, проте залишає нерозкритими в науковому контексті вихідні для цього методу поняття, як, наприклад, поняття «вищої свідомості». Незрозуміло, чи має така свідомість прагнути загального блага, хіба що через заклик до об'єднання...

Методологічно значущою тенденцією виступає «приземлення» предмета дослідження – від Бога до, наприклад, біології та колективної поведінки. Проте очевидні слабкості такого методу. Тоді слід приписати свідомість всім живим організмам (тобто вважати несуттєвою різницю у «виборі» людини і дощового черв'яка), або шукати спільність свідомості живих організмів на молекулярному рівні, відшукуючи механізм цієї спільності у фізичних законах. І в тому, і в іншому існують серйозні труднощі.

Проголошення свідомості джерелом духовності підштовхує до пошуків методів її дослідження у цьому загальному напрямі. Так, логічний перехід від «всесвітньої», «космічної» свідомості до свідомості людства як цілого чи ще «нижче» – колективу, групи як цілісного утворення. Цим, здається, досягається та сама пріоритетність спільного (хоча ще й не «загального блага»), яка незмінно присутня у духовності. Крім того, можливий (чому б і ні?) і наступний крок: від свідомості до інтелекту (ця підміна зараз зустрічається повсюдно).

Принаймні представлене нижче трактування інтелекту служить і ілюстрацією можливого механізму забезпечення «загального блага».

Традиційно інтелект відноситься до окремої особистості, суб'єкта. Однак «усвідомлення того, що носіями знань можуть бути спільноти, забезпечує нам інший спосіб інтерпретації інтелекту. При такому підході виходить, що інтелект – це не здатність людини до логічних міркувань і вирішення проблем, а оцінка вкладу в логічні висновки групи та вирішення проблем у складі колективу. Сюди необхідно включити також здатність

сприймати погляди інших людей, слухати, дотримуватися черговості та правильно оцінювати емоційні реакції. Якщо розглядати інтелект як властивість спільноти носіїв знань, він перетворюється на набагато ширше поняття» (Sloman, 2017, p. 246).

Насправді, як свідчать дослідження, «комунікативна» цілісність (що здобувається інформаційною взаємодією усередині суспільства) досягається як раціональною (чи свідомою, розумною) комунікацією, так й еволюційно більш ранніми механізмами взаємодії, від простих тілесних відчуттів до системи емоцій. І на сходах редукції методів дослідження духовності, що спускається від Бога до свідомості і далі – до інтелекту, логічний і наступний крок – до підсвідомості, до фундаментальних механізмів життєзабезпечення живих організмів та їх спільнот: «Те, що наші власні розум і тіло тісно пов'язані, зрозуміти досить просто. Менш очевидний, але не менш вірний той факт, що ті ж тілесні уми багато в чому формуються, насамперед і протягом усього нашого життя, зовнішніми по відношенню до нас факторами. Хоча уявлення сучасної медицини щодо окремого організму та його внутрішніх процесів саме по собі не є неправильною, воно упускає з уваги щось життєво важливе: ключовий вплив розумового, емоційного, соціального та природного середовища, в якому ми живемо. Наша біологія як така міжособистісна» (Maté Gabor, Maté Daniel, 2022, p. 54). Тобто вже біологія включається в комунікативну модель забезпечення цілісності не просто виду, а й довкілля. Але, як можна бачити, на цій сходинці редукції духовність зникає з наукового дискурсу. Остання поступово переміщується в природничий і системно-кібернетичний контекст.

Висновки групи дослідників, очолюваної Д. Сігелем, підтвердили, що «наш мозок та розум не є незалежними операторами, які функціонують ізольовано від інших мізків та розумів. Насправді нічого про нас, розумове чи фізичне, не може бути зрозуміло незалежно від багатогранного середовища, в якому ми існуємо». На думку дослідника «міжособистісна нейробіологія – це і спосіб розуміння світу за допомогою багатьох дисциплін, і реальність нашої взаємопов'язаної природи» (там само, с. 55).

Але нейробіологія, будучи природничою наукою, може, можливо, описати деякий фрагмент уявлень про світ, але не цілісну його картину. Тим більше, що мозок людини є плід еволюції і швидше сам потребує пояснення, ніж дозволяє пояснювати світобудову. Як свідчить Нассим Талеб (2017), «Нейробіологи теж мають свою точку зору. Вони вважають (приблизно), що ми маємо три мозку: дуже старий, мозок рептилії, який визначає серцебиття і який ми поділяємо з усіма тваринами; лімбічний мозковий центр емоцій, який ми поділяємо з ссавцями; і неокортекс, або когнітивний мозок, який відрізняє приматів та людей. Хоча ця теорія Триєдиного мозку демонструє

деяке спрощення, здається, що вона дає основу для аналізу функцій мозку» (там само, с. 201-202). Цю ж думку висловлює і Моу Гоудет: «Наш мозок вбудував у собі всі захисні механізми, які допомагали іншим видам. Рептильний мозок, який живе для того, щоб уникати небезпеки, ссавець, який існує для того, щоб шукати винагороди та уникати болю, та раціональний мозок, який постійно планує та аналізує» (Mo Gawdat, 2023, p. 177). У такій – еволюційній – структуризації мозку таїться і предмет нашого обговорення: на якому з виділених рівнів зароджується – нехай уже не духовність, але та доцентрова сила, яка забезпечує цілісність видів, що живуть на землі та їхнє єднання із середовищем?

Показово, що Д. Гудхарт, вносячи своє розуміння в «триєдинність мозку», виділяє інтелект голови (пов'язаний з раціональним і формальним знанням), інтелект руки (пов'язаний з уміннями, навичками) та інтелект серця (чуттєва сфера), приходять до висновку, що «інтелект голови» останнім часом активно перетворюється на форму штучного інтелекту. При цьому перспективною сферою людської активності залишаються два інші, як ми бачили, давніші види інтелекту. «І поняття духовного відродження виразно мерехтить навколо рубежів переналаштування Голови, Руки, Серця, – пише Д. Гудхарт, відразу додаючи: «вражаюче, якою розчаровуючою невдачею виявився гуманізм, який був ефективним критиком релігії, але не запропонував переконливого альтернативного набору ідей про те, як жити добре, або утихомирення, яке багато хто черпав з релігійної віри» (Goodhart, 2021, p. 278-279).

Але дорога науки рухається далі, «вгору, сходами, що ведуть вниз». Знаходяться механізми досягнення «загального блага» у спільнотах живих організмів, здається, дуже далеких і від духовності, і від інтелекту.

Ось, наприклад, що Л. Млодінов пише про поведінку соціальних комах: «Особисто я вважаю так: окремі соціальні комахи є безглуздими автоматами, кожен з яких відповідає на подразники зовнішнього середовища, чітко дотримуючись запрограмованих сценаріїв, ... але, глянувши на них як на групу, можна побачити риси гнучкого мислення. Вони мають колективний інтелект, який, користуючись термінологією математичної теорії складності, можна назвати «феноменом емерджентності» (Млодінов, 2019, p. 94).

Те, що виглядає як інтелектуальна поведінка на рівні групи, є простим алгоритмом поведінки на рівні окремих особин: кожна мураха має своєрідну «антену», яка відчуває дотик до іншої мурахи, а потім застосовує стандартну формулу і відповідно до частоти цих зустрічей коригує свою поведінку» (там само, с. 95). Взаємовигідні об'єднання відомі і в інших видів, крім суспільних комах (Шорга, Млодінов, 2011, p. 180). Більше того, такі об'єднання поширюються і на рослинний світ: «Взаємозв'язок уявних ізольованими

організмів тепер виявлено навіть у житті дерев, що утворюють живі мережі, які спілкуються за допомогою електричних імпульсів, подібних до нервової системи тварин і людини, гормонів, хімічних сигналів і запахів» (там само). Як повідомляється в статті в журналі *Smithsonian*: «Дерева одного і того ж виду є спільними і часто утворюють спілки з деревами інших видів» (Maté Gabor, Maté Daniel, 2022, p. 54). Таким чином, з подальшим редуційним зміщенням методів дослідження в обговоренні з'являються, з одного боку, системно-кібернетичні моделі (емерджентність, алгоритм поведінки), а з іншого – фізичні та хімічні. Останні покликані розкрити комунікаційний механізм емерджентності (у разі досягнення системної цілісності видів живого) на гранично елементарному, фізико-хімічному рівні.

Але, як можна бачити, формування наукових уявлень, як у розумінні цілісності живих угруповань, так і механізмів їх забезпечення, призводить до виведення з розгляду самого поняття духовності та заміни його поняттями, доступними до вивчення. Духовність ніби вислизає з дедалі більших наукових мереж, попри зменшення розмірів їх осередків. Збентежуючий результат у цьому констатує Ю. Н. Харарі: «Як не вивчали, як не обстежували свиней, шурів і макак, жодних ознак душі у них не знайшли», – пише він. І ось як Ю. Н. Харарі описує методику пошуку, тепер уже віднесену до людей: «Вчені зробили над людьми десятки тисяч найнеймовірніших експериментів, заглянули в кожний стовбур їхнього серця і в кожен звивину мозку, але не виявили й натяку на чарівну іскру. Немає жодного наукового свідчення на користь того, що *Homo Sapiens* наділений душею» (Naragi, 2017, p. 123) (зрозуміло, що «душа» у цьому висловлюванні представляє все духовне).

Очевидна слабкість констатації Ю. Н. Харарі полягає в тому, що вчені намагалися знайти щось, спочатку не визначене. Тобто без чіткого уявлення про те, що шукають, хоча «Прогрес», писав К. С. Льюїс, «означає наближення до місця, де ви хочете бути. І якщо ви зробили неправильний поворот, то рух уперед не наближає вас» (Haig, 2017, p. 253).

На шляху редуційнізму духовність виявилось можливим досліджувати через препарування почуттєвої сфери людини. Таке «знання» вже дозволило впевнено перейти в цьому до природничо-інформаційно-кібернетичних методів. «Нові теорії, – зазначає Ю. Н. Харарі, – також стверджують, що відчуття та емоції – це біохімічні алгоритми обробки даних. Оскільки ми знаємо, що роботи та комп'ютери обробляють дані без жодних суб'єктивних переживань, може, і з тваринами справа така ж? Можливо, за всіма відчуттями та емоціями, які ми приписуємо тваринам, – голодом, страхом, любов'ю та вірністю – ховаються несвідомі алгоритми, а зовсім не суб'єктивні переживання?» (Naragi, 2017, p. 128-129). І Ю.Н. Харарі

приходить, здавалося б, до логічно правильного висновку: «Тисячоліттями люди вірили, що за всіма нашими вчинками та рішеннями стоїть душа. Однак у відсутність підтверджуючих свідчень і під впливом набагато ґрунтовніших альтернативних теорій біологія викинула душу на звалище». Цей висновок, знову ж таки логічно, тягне за собою ще радикальніший: «Можливо, розуму настав час піти за душею, Богом і ефіром у сміттєвий бак науки? Адже нікому ще не вдалося розглянути почуття болю чи кохання під мікроскопом, і ми маємо детальне біохімічне пояснення болю та кохання, яке не залишає місця суб'єктивним переживанням» (там само, р. 128-129). Ю. Н. Харарі, по суті, обумовлює тут пізнання (знання) застосуванням мікроскопа. Це, безумовно, помилкова теза. Так, поняття вартості, ключове для економіки як науки, також недоступне вивченню у вигляді мікроскопа. На цьому наголошував ще К. Маркс, посилаючись при цьому на силу абстракції. Показовою є непереконливість позиції Ю. Н. Харарі у розумінні співвідношення розуму та душі. Як вважає дослідник, «між розумом і душею є принципова відмінність (як і між розумом і Богом). У той час як існування вічної душі – домисел чистої води, відчуття болю – явна і вельми відчутна реальність» (там само, р. 139). Але так будь-яке абстрактне знання можна розцінити як домисел, наприклад, поняття кулі чи числа, не кажучи вже про згадану вище вартість. Наука багата на подібні абстракції-домисли. Тим не менш, Ю. Н. Харарі саме таке, абстрактне знання запрошує до опису почуттєвої сфери: «Незважаючи на наші широкі знання у сфері математики та інформатики, ми ще не винайшли жодної системи обробки даних, якій для функціонування були б потрібні суб'єктивні переживання, і жодної такої, яка б відчувала біль, радість, гнів чи любов» (там само, р. 136). Втім, людство знало і попередні спроби «перевірити алгеброю гармонію».

У предметі, що розглядається, існує все-таки спокуса «докопатися до істини» майже в прямому сенсі. Алгоритмічна редукція почуттєвої сфери хіба що запрошує до редукції природничої: від біології до хімії та фізики. Принагідно думки і почуття, загалом справедливо, узагальнюються поняттям інформації: «відповідно до законів фізики, існування думок, почуттів і взагалі будь-якої інформації в нематеріальному розумі, тобто в якомусь царстві, що не має фізичної підстави, – просто неможливо» (Шорпа, Mlodinow, 2011, р. 189). Доречно тут згадати, що однією з давно сформульованих властивостей інформації є її невідривність від носія...

Все ж таки гранична редукція в пошуку підстав духовності або хоча б свідомості, або навіть почуттєвості – вихід на молекулярний рівень дослідження – не призводить до бажаного розуміння. Так, виникає закономірне питання: «Як може безліч безмозких, бездумних, байдужих частинок збиратися разом і виробляти внутрішні відчуття кольору чи звуку,

захоплення, збентеження чи здивування?» (Green, 2021, p. 124-125). І з'ясується, що зворотний шлях – від мікросвіту до свідомості – виявляється зовсім не простим і доступним для дослідження. Девід Чалмерс стверджував, що «нам не тільки не вистачає моста від безмозгих частинок до усвідомленого досвіду, але якщо ми спробуємо побудувати його, використовуючи редукціоністський план – використовуючи частки та закони, які складають фундаментальну основу науки, якою ми її знаємо, – ми зазнаємо невдачі» (там само, p. 126). Залишається прийняти, що «коли доходить до свідомого досвіду, фізичні процеси є частиною історії, але не всієї історії» (там само, p.128).

Таким чином, застосування низки методів, що укладаються у загальний напрямок редукціонізму, не наближає нас до розуміння духовності. «Найбільше упущення редукціонізму в тому, що він нехтує незримими аспектами світобудови і вважає, що тим самим покращує наше розуміння Всесвіту. Стверджувати, що розкладені по полицках дані про предмет дійсно краще, ніж сам предмет – складний, заплутаний і мінливий, – величезна помилка. Як сказав один із першопрохідників квантової фізики, великий Нільс Бор, «все, що ми називаємо реальним, складається з речей, які реальними вважати не можна» (Chopra, Mlodinow, 2011, p. 66).

І тоді вже природним виглядає зворотний редукціонізм, холістичний шлях у методології дослідження духовності. Як заявляє Нік Герберт, доктор філософії в галузі експериментальної фізики, «Я щиро переконаний, що свідомість – це найскладніше завдання, а фізики в основному зайняті завданнями простими... Ми можемо виявити всі сили та всі частинки в природі – саме цим займаються фізики, – а що потім? А потім ми вже нікуди не дінемося від завдань набагато складніших (природа розуму, природа Бога) і від таких питань, які ми поки що навіть не вміємо сформулювати» (Arntz, 2007, p. 116).

За свою майже 400-річну історію «наука неймовірно просунулась у розумінні фізичного Всесвіту на всіх рівнях, від кварків до квазарів», – звертає увагу Н. Герберт, і додає, що свідомість залишається «інтелектуальною чорною діркою» (там само, p. 117).

Отже, фізика, граничний рівень редукції, не виглядає концептуальною платформою, здатною стати основою розуміння свідомості. Звідси слід або визнати хоча б відносну незалежність свідомості (і, звичайно, духовності теж) від фізичної картини світу, або допустити неповноту цієї картини у розумінні Всесвіту. «Якщо існування свідомості не можна вивести з фізичних законів, – зауважує Д. Чалмерс, – то така фізична теорія не є по-справжньому всеосяжною. Тому остаточна теорія повинна містити якийсь додатковий фундаментальний компонент. У зв'язку з цим я пропоную

вважати свідомість фундаментальним явищем, що не зводиться до чогось більш елементарного» (Arntz, 2007, р. 123-124). Така пропозиція фактично повертає нас до вже згаданої ідеї розумного Всесвіту, розглядаючи свідомість самостійним об'єктом фізики (?), поряд з кварками та квазарами.

Однак існує концепція (здатна, звичайно, породити і відповідні методи дослідження), в якій свідомість представлена не тільки в мега- і макро-, а й у мікросвіті: «Одна можливість, проста і смілива, полягає в тому, що окремі частинки самі наділені вродженим атрибутом свідомості – назвемо його протосвідомістю, щоб уникнути образів триумфальних електронів або примхливих кварків, – який не може бути описаний у термінах чогось більш фундаментального. Поєднуючи їх протосвідомі якості, велика колекція часток може дати знайомий досвід. Таким чином, передбачається, що частинки наділені добре вивченим набором фізичних властивостей (масою, електричним зарядом, ядерним зарядом і квантово-механічним оберганням), а також якістю протосвідомості, що раніше ігнорувалась» (Green, 2021, р. 132). Вище відзначалася проблемність об'єднання величезної кількості несвідомих частинок у формуванні феномена свідомості. Але проблема не знімається при об'єднанні протосвідомих якостей. До того ж постає питання щодо моделі об'єднання: що вона являє собою – програму об'єднання чи об'єднання програм?

Зауважимо, що ідея об'єднання, досягнення цілісності, хоча б на певному обговорюваному рівні, є практично у будь-яких розглянутих вище підходах у вивченні духовності, що є у них ключовою ідеєю. Так, на фізичному рівні обговорення, «Учень Ейнштейна Девід Бом стверджував: квантова механіка вказує, що реальність є неподільним цілим, де все взаємопов'язане на глибокому рівні, за межами звичайних кордонів у часі та просторі» (Arntz, 2007, р. 106). З іншого боку, «З духовної точки зору питання про те, чи гостинний Всесвіт для життя, не має сенсу. Всесвіт і життя – те саме. Нас не обдурити матеріальною маскою. За маскою є певна єдність танцю і танцюриста – завжди і в усьому» (Chopra, Mlodinow, 2011, р. 93).

Окремо слід згадати про інформаційний підхід у вивченні духовності. Правомірність такого підходу, а з ним і відповідних методів дослідження випливає з нематеріальності інформації. Якщо вище відзначалася її невідривність від носія, то іншою фундаментальною її властивістю виступає незалежність від носія, що дозволяє бачити в ній і духовності сутності однієї природи.

Як зазначає Е.П. Семенюк, «...аналіз духовного життя людства був би відчутно неповним без звернення до його інформаційного аспекту. Принципова важливість цього питання детермінована тим, що всі ідеальні

феномени нерозривно пов'язані з певним інформаційним змістом» (Семенюк, 2008, с. 8). Водночас Е. П. Семенюк поділяє точку зору, згідно з якою духовність не вичерпується інформацією та включає діяльну складову: «Дух як взаємодія розумово-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Духовність виникає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини» (там само, с. 9). Але активність може бути і руйнівною, тому духовність швидше відокремлена від активності, задаючи її спрямованість, так само, як енергія двигуна відокремлена від напрямку руху.

Взагалі, взаємини понять духовності та інформації заслуговують на окремий розгляд. Подібна нематеріальна природа їх очевидна, проте щодо інформації, також як і у відношенні до духовності, немає однозначного розуміння серед учених. Поняття інформації, особливо останні десятиліття, стало домінуючим у формуванні картини світу. Справедливо зауваження Е. П. Семенюка: «Реалії сучасного духовного життя органічно пов'язані з інформаційним простором планети та прогресом інформатики, тому вивчення цих площин соціальної дійсності у повній ізоляції одна від одної методологічно неправомірне» (там само, с. 9).

І, як видається, одиниці інформації (звичайно, не в класичній її теорії, а в семантичній, що враховує сенс), ймовірно, більше заслуговують виступати «цеглинами» поняття духовності, ніж елементарні матеріальні частинки, вже залучені до її дослідження.

Тим не менш, інформаційний підхід у дослідженні духовності поки не став провідним і його потенціал ще потребує розкриття. Найгострішим напрямком роздумів у ньому, ймовірно, є положення про те, що людство очікує етап переміщення в мережу і в переносному, і в прямому сенсі (у процесі перенесення людської особистості на нову фізичну платформу). При цьому буде реалізовано «злиття» біологічної людини з «кісною» (за термінологією В. І. Вернадського) матерією, фактично з Космосом, з усіма, звичайно, «внутрішньо суспільними» комунікаціями та інформаційними процесами. Як не дивно, стримуючим фактором у цьому процесі виступають аж ніяк не технологічні, а етичні чинники. Але в історії людства останні ніколи не зупиняли технологічний прогрес та його застосування. А в умовах описаної інформаційної революції питання духовності, ймовірно, просто втрачає сенс.

Все ж таки примітно, що подібно до того, як це сталося у фізиці, яка допустила свідомість у матеріальні цеглини світобудови, у сфері інформаційних технологій і уявлень виявилася аналогічна картина: «Як висловився статистик У. Едвардс Дентінг, – на Бога сподіваємося. Решта

мають приносити дані» (Boulton, 2014, р. 71). Наче людська думка в пізнанні світу рухалася в протилежних напрямках і дісталася до них до крайніх точок (понять).

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Отже, перед людством стоїть проблема вибору із двох можливих напрямів у дослідженні духовності: холістичний (духовність, віра, Бог) та редукціоністський (підсвідомість, почуттєве сприйняття світу, інстинктивні реакції, фізика мікросвіту). Очевидним є протистояння, протилежна спрямованість зусиль учених у цих напрямках. Вище були представлені деякі послідовні кроки, етапи редукції в методології пізнання духовності: від її найзагальнішого із мислимих джерел (Бога) до найдрібніших, елементарних – молекул та даних.

І, як зазначалося, виникає проблема узагальнення отриманих результатів.

Один із можливих напрямів – формування якоїсь об'єднуючої теорії, що включає і фізичні, та інформаційні складові. Як вважає Браян Грін, «Створення наукового апарату для з'єднання різних масштабів, як за розміром, так і за складністю, входить до наших найскладніших наукових завдань. Однак, якби Д. Чалмерс мав рацію, свідомість увійшла б у науковий обіг на першому поверсі, на рівні фундаментальних рівнянь та примітивних складових. Це означає, що одного разу в нас може з'явитися розуміння, яке з самого початку включає зовнішню та внутрішню сторони обробки інформації – об'єктивні фізичні процеси та суб'єктивні свідомі переживання. Це буде єдина теорія» (Green, 2021, р.134).

Тобто пропонується «коня» фізичних законів поєднати з «трепетною ланню» духовності? Але чи при цьому діятиме закон, аналогічний правилу важеля у фізиці: виграємо у розумінні механізму – програємо у розумінні змісту? І чи можливий перехід у напрямку редукції чи, навпаки, у холістичному напрямі, без змін (втрати чи «надбудови» сенсу) по суті феноменів, що розглядаються?

Не можна не помітити того факту, що бердяєвський опис духовності, якщо не збігається, то впритул підходить до віри – способу розуміння світу, який не потребує раціонального пізнання та й не зводиться до нього. Кроки в напрямку редукції об'єкта, що пізнається, можливо, дозволяють «включити» в його вивчення і раціональні поняття, проте при дедалі більшій деталізації (з одночасною формалізацією) того, «як можлива духовність», все більше втрачається її сутність. У цьому можна побачити і відомий системний принцип: система завжди «більша», ніж сума якостей її елементів. Це становище, щоправда, сприяє розкриттю поняття духовності, але пояснює присутні у цьому методологічні труднощі.

Конструктивною ідеєю співвідношення результатів на окремих рівнях дослідження духовності представляється концепція ієрархії контекстів пізнання реальності, представлена відомим кібернетиком і психологом Г. Бейтсоном. «Ця ієрархія контекстів усередині контекстів, пише Г. Бейтсон, – універсальна риса комунікативного аспекту феноменів, що спонукає вченого завжди шукати пояснення у дедалі ширших сферах. Для фізики вірно, що пояснення макроскопічному необхідно шукати в мікроскопічному. У кібернетичі зазвичай протилежне: без контексту комунікації немає» (Bateson, 2000, р. 136). Г. Бейтсон звертає увагу на відносини між рівнями ієрархії систем, їхню специфічну комунікативну природу. Так, «У галузі чистої теорії комунікації шаблі ієрархічних послідовностей можуть конструюватися послідовним використанням слова «мета». Наші ієрархічні послідовності будуть складатися з повідомлень, метаповідомлень, *метаметापповідомлень* і таке інше. У класичній фізиці прикладом такої ієрархії є послідовність: становище; швидкість (тобто зміна становища); прискорення (тобто зміна швидкості чи зміна зміни становища); зміна прискорення тощо.

Подальші ускладнення виникають (рідко в класичній фізиці, але постійно в людській комунікації), якщо помітити, що повідомлення можуть бути «мета» відносин між повідомленнями різних рівнів» (там само, р. 272).

У людській комунікації, наприклад, контекстами повідомлення про деяке значення швидкості можуть бути і «пройдений шлях», і «встигнути на поїзд». Г. Бейтсон будь-які відносини між контекстами характеризує як комунікативні. При цьому, що дуже важливо, «Існує прірва між контекстом та повідомленням (або між метаповідомленням та повідомленням), яка має ту ж природу, що й прірва між річчю та словом чи знаком, що означає її, або між членами класу та ім'ям класу. Контекст (метаповідомлення) кваліфікує повідомлення, але ніколи не може зустрітися з ним на рівних підставах» (там само, р. 271). В останньому твердженні, можливо, міститься ключ до розуміння методологічної ситуації у дослідженні духовності. Слід сприйняти як суще те, що в розглянутій «драбинці редукції» методів вивчення духовності існують контекстуальні відносини, де описи на певному рівні «ніколи не можуть зустрітися на рівних підставах» зі своїми контекстами – описами вищого (загального) рівня. Так, духовність може бути контекстом виконання псалма в храмі (і кваліфікує його), але, безумовно, не вичерпується цим виконанням.

Коли вчені заявляють, що ніде не виявили слідів душі, зрозуміло, що вони хочуть виявити її як об'єкт, який можна розглянути. Але ж реальність може мати і «вид» відношення. У математиці це першим зрозумів Еваріст

Галуа, основоположник теорії груп – і дав величезний поштовх розвитку математики.

Можна припустити, що саме комунікативний підхід виявиться плідним і в методології дослідження духовності. Його специфіку розкриває Г. Бейтсон: «Різниця між ньютонівським світом і світом комунікації така: ньютонівський світ приписує реальність об'єктам і досягає своєї простоти через виключення «контексту контексту» і, зрозуміло, виключення всіх метавідносин, поза всякими сумнівами, виключаючи нескінченну регресію таких відносин. За контрастом, теорія комунікації наполягає на дослідженні метавідносин, досягаючи своєї простоти винятком усіх об'єктів. Можливо, одного разу буде досягнуто остаточного синтезу, що поєднує ньютонівський та комунікативний світи» (Bateson, 2000, p. 275).

Втім, і поза таким синтезом концепція ієрархії контекстів дозволяє, принаймні, пояснити причину неефективності методів редукції у пізнанні духовності, хоч і вносячи певну розривність у безперервну структуру знання («Три мозку», про які писав М. Талеб, як і інші автори, не повинні бути перешкодою до розуміння цілісності мозку людини, зумовленого тісним зв'язком між його складовими).

У роботі не ставилася мета обговорювати сутність духовності, лише розглянути застосовувані методи у її пізнанні. Але навіть із представленого, далеко не вичерпного всіх методологічних проблем на шляху такого пізнання, видно неймовірну складність, системність та комплексність предмета дослідження, як і його важливість для долі людства.

Поняття духовності продовжує працювати на виживання (точніше – спасіння!) людства.

Література

1. Бердяев М. О. Проблема етичного пізнання. Пер. з рос. А. В. Фурман. *Психологія і суспільство*, 2016. № 4. С. 17–29.
2. Млодінов Л. Гнучкість. Пластичне мислення в епоху змін. Пер. з англ. М. Гоцацкока. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2019. 272 с.
3. Морен Е. Шлях. За майбутнє людства. Пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Ніка-Центр. 2014. 256 с.
4. Семенюк Э. П. Информатика и духовные ценности: эпоха глобализации. *НТИ. Сер. I*, 2008. С. 1-11.
5. Arntz William. What the Bleep Do We Know?: Discovering the Endless Possibilities for Altering Your Everyday Reality / Chasse, Betsy; Vicente, Mark. Communications Inc, 2007. 336 p.
6. Bateson Gregory. Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. University of Chicago Press. 2000. 565 p.

7. Boulton Jim. 100 ideas that changed the Web. Laurence King Publishing. London, 2014. 216 p.
8. Chopra Deepak and Mlodinow Leonard. War of the Worldviews: Science vs. Spirituality. Harmony Books. 2011. 316 p.
9. Goodhart David. Head Hand Heart. The Struggle for Dignity and Status in the 21st Century. UK. Penguin Books, 2021. 347 p.
10. Green Brian. Until the End of Time. UK. Penguin Books. 2021. 428 p.
11. Haig Matt. Notes on a Nervous Planet. Edinburgh Canongate Books. 2018. 310 p.
12. Harari Yuval Noah. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. Harper. 2017. 464 p.
13. Maté Gabor, Maté Daniel. The Myth of Normal. Trauma, Illness & Healing in a Toxic Culture. London. Vermilion. 2022. 562 p.
14. Mo Gawdat. That Little Voice in Your Head. Adjust the code that Runs Your Brain. GB. Bluebird. 2023. 383 p.
15. Sloman Steven, Fernbach Philip. The Knowledge Illusion: Why We Never Think Alone. Riverhead Books. 2017. 304 p.
16. Taleb Nassim Nicolas. Fooled by Randomness. Second edition. Penguin Books. 2007. 316 p.

References

1. Berdiaiev, M. O. (2016). Problema etychnoho piznannia [The issue of ethical cognition]. Per. z ros. A. V. Furman. *Psykhohohiia i suspilstvo. № 4*. S. 17–29 (ukr).
2. Mlodinov, L. (2019). Hnuchkist. Plastychnе myslennia v epokhu zmin [Flexibility. Plastic thinking in the era of change]. Per. z anhл. M. Hotsatsiuka. Kyiv : Vyd. hrupa KM-BUKS (ukr).
3. Moren, E. Shliakh (2014). Za maibutnie liudstva [The way. For the future of humanity] / Per. z fr. Ye. Maricheva. Kyiv : Nika-Tsentr (ukr).
4. Semeniuk, E. P. (2008). Informatika i dukhovnyje tsennosti: epokha globalizatsii. *NTY. Ser. I*. S. 1-11 (rus).
5. Arntz, William (2007). What the Bleep Do We Know?: Discovering the Endless Possibilities for Altering Your Everyday Reality / Chasse, Betsy; Vicente, Mark. Communications Inc (eng).
6. Bateson, Gregory (2000). Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology. University of Chicago Press (eng).
7. Boulton, Jim (2014). 100 ideas that changed the Web. Laurence King Publishing. London (eng).
8. Chopra, Deepak and Mlodinow, Leonard (2011). War of the Worldviews: Science vs. Spirituality. Harmony Books (eng).
9. Goodhart, David (2021). Head Hand Heart. The Struggle for Dignity and Status in the 21st Century. UK. Penguin Books (eng).
10. Green, Brian (2021). Until the End of Time. UK. Penguin Books (eng).
11. Haig, Matt (2018). Notes on a Nervous Planet. Edinburgh Canongate Books (eng).
12. Harari, Yuval Noah (2017). Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. Harper (eng).

13. Maté, Gabor, Maté, Daniel (2022). *The Myth of Normal. Trauma, Illness & Healing in a Toxic Culture*. London. Vermilion (eng).
14. Mo, Gawdat (2023). *That Little Voice in Your Head. Adjust the code that Runs Your Brain*. GB. Bluebird (eng).
15. Sloman, Steven, Fernbach, Philip (2017). *The Knowledge Illusion: Why We Never Think Alone*. Riverhead Books (eng).
16. Taleb, Nassim Nicolas (2007). *Fooled by Randomness*. Second edition. Penguin Books (eng).

METHODOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING SPIRITUALITY

M. M. Chursin, G. P. Shevchenko, T. L. Antonenko

The article studies the concept of spirituality that remains relevant despite the progress of technology, in particular information technology. The study of this concept can be facilitated by the emergence of a number of new cognitive tools in science, in particular, cybernetics, systems theory, communication theory, synergetics, and even information theory in its classical and semantic concepts.

Several directions (and corresponding methods) in the study of spirituality are distinguished, related, in particular, to the gradual transition in the understanding of spirituality from faith in God to the primacy of “universal consciousness”, rational consciousness, and intelligence; with the claim of intelligence as a property of all humanity or a certain group of people; with reductionism, the desire to imagine the phenomena of consciousness and spirituality as stages of the evolution of the human brain, the biological and chemical bases of behaviour that exist in primitive species, even to derive them from the properties of elementary particles and laws of the microcosm, that is, the formation of the physical foundation of spirituality.

A specific problem is the generalization of the results in the study of spirituality by the methods of various sciences and the formation of a general understanding of it.

It is proved that the desire for reduction, formalization, scientific rigor, and unequivocalness in the listed directions does not lead to the disclosure of the concept of spirituality. Clarification of the mechanisms of its achievement (up to molecular, communication, and programmatic system models) is accompanied by the loss of the intuitively perceived essence of spirituality. Emphasis is placed on the perspective of the informational approach in the study of spirituality, taking into account its immaterial nature.

Objective problems of generalization of results in the study of spirituality are explained within the framework of the concept of the hierarchy of contexts presented by H. Bateson. Based on it, the relationship between the message and its context is not logical, but communicative in nature. Hence, the essence of spirituality can be revealed through reduction.

Key words: *spirituality, research methodology, religion, God, common good, consciousness, intelligence, collective intelligence, subconsciousness, sensory cognition, evolution, reductionism, integrity, physical foundations, informational approach, hierarchy of contexts.*

Чурсін Микола Миколайович – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інформаційної діяльності та медіа-комунікацій Національного університету «Одеська політехніка» (м. Одеса, Україна). E-mail: chursin2n@i.ua

Chursin Mykola Mykolayovych – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Information Activity and Media Communications, National University “Odessa Polytechnic” (Odesa, Ukraine). E-mail: chursin2n@i.ua

Шевченко Галина Павлівна – дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ, Україна). E-mail: shevchencko.gala@gmail.com

Shevchenko Galyna Pavlivna – Full Member of the NAES of Ukraine, Doctor of Pedagogical Sciences (Ed.D.), Professor, Head of the Department of Pedagogy, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv, Ukraine). E-mail: shevchencko.gala@gmail.com

Антоненко Тетяна Леонардівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ, Україна). E-mail: tl.antonenko4@gmail.com

Antonenko Tetiana Leonardivna – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Pedagogy Department of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv, Ukraine). E-mail: tl.antonenko@gmail.com